

УДК 811.161.2'36

ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ-ФІЛОЛОГУ: ІМЕННИК

Зоряна Купчинська

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра української мови імені професора Івана Ковалика
вул. Університетська, 1, кімн. 234, 79001, Львів, Україна
тел.: 0322 239 47 17

e-mail: kupchynska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0000-0345>

У статті йдеться про роль історичної морфології в підготовці учителів-філологів. Підготувати висококваліфікованого вчителя філологічного профілю без курсу історичної граматики неможливо. Для вчителя-філолога студювання цього курсу в системі філологічної підготовки має не лише практичне, а й теоретичне і загальноосвітнє значення. *Актуальність* цієї розвідки полягає саме в цьому. *Метою статті* є аналіз історичних морфологічних процесів, які репрезентовані в сучасній українській мові та вивчаються в закладах загальної середньої освіти, а також формування у здобувачів освіти як майбутніх фахівців професійно зорієнтованих умінь і навичок. Щоб досягти мети, визначено такі *завдання*: 1) виокремити зі сучасних навчальних програм української мови ті теми з морфології, які вимагають від учителя-словесника діахронного, поглибленого розуміння морфологічних явищ чи їхніх наслідків; 2) проаналізувати ті проблемні («затемнені») питання, які вчитель мав би актуалізувати, готуючись до відповідних уроків на теми морфології; 3) провести історичні коментарі для опанування сучасної української літературної морфологічної системи, зокрема таких тем: Поділ іменників на відміни й групи. Відмінювання іменників I відміни. Відмінювання іменників II відміни. Особливості відмінювання іменників чоловічого роду в родовому відмінку. Букви -а (-я), -у (-ю) в закінченнях іменників чоловічого роду II відміни. Відмінювання іменників III–IV відмін. Іменники, що мають тільки форму множини. Рід іменників. *У результаті* розвідки було актуалізовано проблему підготовки майбутніх вчителів-словесників, які зобов'язані пізнати взаємозв'язок мовних явищ, закономірності їх походження і розвитку. Вивчення історичної граматики української мови дає можливість майбутньому вчителю набути системності у знаннях, цілісно усвідомити ті праіндоевропейські, загальнослов'янські і староукраїнські закони внутрішнього розвитку мови, що сформували морфологічну систему сучасної української мови. У статті представлено рекомендації щодо інтерпретації історичних морфологічних процесів і явищ української мови відповідно до сучасних навчальних програм.

Ключові слова: історична морфологія, іменник, морфологічні процеси, учитель-філолог, система сучасної української мови, модельна навчальна програма, програмовий матеріал.

DOI:

Формулювання проблеми. Щоб підготувати висококваліфікованого вчителя-філолога, потрібно не лише забезпечити знання зі сучасної української мови, а й удоступнити розуміння історичних процесів, які відбулися в українській мові, адже студенти як майбутні вчителі повинні глибоко пізнати взаємозв'язок мовних явищ, закономірності їх походження і розвитку, оскільки саме ці знання допоможуть їм у майбутньому дати учням докладне розуміння мови, виробити навички і вміння застосовувати ці знання на практиці. Студенти-словесники повинні вивчати історичну граматику в системі філологічної підготовки, бо це має не лише практичне, а й теоретичне і загальноосвітнє значення, адже розуміння того, що сучасна українська мова – це лише результат глибоких діахронних процесів нашої мови впродовж багатьох століть, які приховані на синхронному зрізі, має зреалізуватися в навчальному процесі у вчительській професії. На жаль, багато сучасних вчителів і

не заглиблюються в мовні явища головню з двох причин: 1) фахова підготовка у вищих навчальних закладах зорієнтована лише на сучасний зріз мови, тому дехто вважає, що історична граматики – вторинний курс, який не використовують у шкільній практиці, відповідно й зменшується кількість годин на історичні мовні дисципліни. А «це не тільки збіднює знанняву складову частину підготовки фахівця, а й звужує світоглядні обрії спеціаліста-громадянина. Це з часом віддзеркалиться і на тих, кого він буде навчати, адже старша профільна школа вимагає ґрунтовних знань про особливості розвитку нашої мови [8 : 142]; 2) спрощені підходи викладання мови. На жаль, учитель опиняється в лещатах інтенсивного вивчення курсу української мови і перестає заглиблюватися в суть мовної проблеми, подає матеріал за стрімким і спрIMITизованим тіктоківським принципом: запит на швидкісну інформацію спричиняє пропозицію дилетантського, неґрунтовного пояснення чи навчання.

Історична граматики української мови уможливило розуміння системности у знаннях, усвідомлення тих праїндоевропейських, загальнослов'янських і староукраїнських законів внутрішнього розвитку мови, що сформували граматичну систему сучасної української мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пояснювальна записка до Модельної навчальної програми «Українська мови. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року) [2] містить цікаву думку про те, що програму укладено з дотриманням багатьох принципів, серед яких є засади системности й логічної послідовности (змістовий компонент укладено з дотриманням логічної послідовности й взаємозв'язку). Наголошую на тому, що не лише програму потрібно укладати, опираючись на мовну систему і взаємозв'язок компонентів цієї системи, але й виклад мовного матеріалу має відповідати логічній послідовности й взаємозв'язку в процесі навчання. Через це історично-граматичні явища, які відбувалися впродовж тривалого часу, потрібно так чи так віддзеркалювати в навчальному процесі, щоб учні найперше усвідомлювали глибоку історію нашої мови, розуміли, що без присутніх причин нема змін, усе взаємозв'язано й взаємообумовлено. Про важливість викладання дисциплін історичного циклу для майбутніх вчителів-словесників добре розуміли корифеї української лінгвістики М. Жовтобрюх, С. Самійленко [3], М. Жовтобрюх, А. Грищенко [4], Ф. Медведєв, І. Слинько [13], про це пишуть і сучасні історики мови, зокрема О. Крижанівська неодноразово актуалізує проблему викладання історичної граматики для майбутніх вчителів-словесників [8 : 141–147; 9 : 19–23].

На жаль, у сучасній методичній літературі рідко знаходимо розвідки, де опрацьовано проблеми викладання історичного циклу дисциплін для студентів освітньої програми: Середня освіта (Українська мови і література). Так, у статті Ж. Колоїз «Роль «Історичної граматики української мови» в підготовці вчителя-словесника» розлого представлено діахронні процеси, передусім фонетичні, які потребують історичних коментарів для опанування сучасної української літературної мови загалом і її фонетичної системи зокрема [7 : 240]. Стаття З. Купчинської [10 : 94–100] так само присвячена аналізу історичних фонетичних процесів, які репрезентовані в сучасній українській мові та вивчаються в закладах загальної середньої освіти. Частково також можна використовувати матеріал статті [12 : 302–313] у підготовці студентів.

Метою статті є аналіз історичних морфологічних процесів, які репрезентовані в сучасній українській мові та вивчаються в закладах загальної середньої освіти, а також формування у здобувачів освіти як майбутніх фахівців професійно зорієнто-

ваних умінь і навичок. Щоб досягти мети, визначено такі **завдання**: 1) виокремити з Модельної навчальної програми «Українська мова. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року) [2], Модельної навчальної програми «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти [5] та Програми «Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання 10-11 класи. Рівень стандарту» [14] ті теми з морфології, які вимагають від учителя-словесника діахронного, поглибленого розуміння морфологічних явищ чи їхніх наслідків; 2) проаналізувати ті проблемні («затемнені») питання, які вчитель мав би актуалізувати, готуючись до відповідних уроків на теми морфології, зокрема іменника; 3) провести історичні коментарі для опанування сучасної української літературної морфологічної системи, зокрема таких тем: Поділ іменників на відміни й групи. Відмінювання іменників I відміни. Відмінювання іменників II відміни. Особливості відмінювання іменників чоловічого роду в родовому відмінку. Букви -а (-я), -у (-ю) в закінченнях іменників чоловічого роду II відміни. Відмінювання іменників III–IV відмін. Іменники, що мають тільки форму множини. Рід іменників.

Методи та методика дослідження. У розвідці використано порівняльно-історичний та описовий методи. Застосовано й методи аналізу та систематизації. Методика дослідження ґрунтується на діахронії морфологічних явищ та логічній послідовності й взаємозв'язку в процесі навчання.

Виклад основного матеріалу. Із Модельної навчальної програми «Українська мова. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти виокремимо кілька тем із морфології, які потребують від учителя поглибленого розуміння історичних процесів: Поділ іменників на відміни й групи. Відмінювання іменників I відміни. Відмінювання іменників II відміни. Особливості відмінювання іменників чоловічого роду в родовому відмінку. Букви -а (-я), -у (-ю) в закінченнях іменників чоловічого роду II відміни. Відмінювання іменників III – IV відмін. Іменники, що мають тільки форму множини. Рід іменників.

Перед тим, як аналізувати парадигму іменників у сучасній мові, слід нагадати учителям-словесникам, що сучасні відміни іменників сформувалися на ґрунті давніх типів основ.

Перша відміна: – іменники з основою на *-ā/-jā: жена, доуша, оуноша; – іменники з основою на *-ū, які уподібнилися за морфемним оформленням і словозміною до іменників з основою на *-ā/-jā: боуки, църкы; – іменник з основою на *-г: дъчи (дочка); – іменників з основою на *-ī, які уподібнилися до іменників з основою на *-ā/-jā: мишь – миша, пѣснь – пѣсня, долонь – долоня.

Друга відміна: – іменники з основою на *-ō /*-jō: городъ, краи, поле, село; – іменники з основою на *-ŭ: сынъ, волъ; – іменники з основою на *-ī чоловічого роду: зять, гость, гусь; – іменники з основою на *-п чоловічого роду: корень, камы; – іменники з основою на *-s середнього роду: тѣло, слово, небо.

Третя відміна: – іменники з основою на *-ī: ночь, чъсть; – іменники з основою на *-г: мати; – іменники з основою на *-ū: кровь, любовь.

Четверта відміна: – іменники з основою на *-п середнього роду: имя, сѣмя; – іменники з основою на *-т: теля, дитя.

У староукраїнській мові, як і в попередній період, парадигма іменника залежала від детермінатива, який і визначав тип відмінювання. Однак ще у найдавніших староукраїнських пам'ятках спостерігаємо змішування типів відмінювання іменни-

ків. Основною причиною було групування імен за показником роду, що витіснило детермінативний принцип відмінювання давніх іменників, під впливом належності слів до одного роду виникають і нові схеми відмінювання. У такому разі суфікси-детермінативи втрачають стрижневе значення для парадигми іменника. Фонетичні зміни також вплинули на зміни в структурі іменника, перерозподіл у їхній морфемній будові, що теж сприяло занепадові детермінативів. Закон відкритого складу, наприклад, спричинився до зникнення приголосних у кінці слів, внаслідок чого *ъ*, *ь* почали виконувати функції закінчень. Тому слова, які належали до різних типів відмінювання (наприклад, *сынъ* – **-ъ*, *братъ* – **-ѡ*), згруппувалися не тільки родовою належністю, але й на основі подібної морфемної будови. Таким чином, різні за детермінативною належністю іменники опинилися в рамках однієї відміни, що виразно маємо у сучасній українській мові. Поступово зникла двоїна, спростилася система відмінювання іменників у формі множини. Усе це сприяло спрощенню складної парадигми іменника за типами основ і її уніфікації та перерозподіл іменника на чотири відміни, в основі якого лежить його належність до відповідного роду та його закінчення. Саме ці граматичні характеристики є головними визначниками відміни сучасного іменника, на це і опираються в підручниках закладів загальної середньої освіти.

Поділ іменників на групи викликає багато непорозумінь. В староукраїнській словозміні іменника був м'який і твердий взірець відмінювання. Коли відбувалася депалаталізація шиплячих *ж*, *ч*, *ш*, виникало сплутування парадигми твердої і м'якої груп. Тому й появилось поняття *мішана група*, що поєднала відмінкові закінчення базових. У сучасних граматиках йдеться про основне правило поділу іменників на групи першої і другої відмін: якщо основа іменника закінчується на твердий приголосний, то це тверда група, якщо на м'який, то це м'яка, якщо ж на шиплячий, то мішана. І тут учитель має чітко усвідомлювати причини появи винятків, які пов'язані з:

1) втратою здатності голосного *е* пом'якшувати попередні приголосні (*море, поле, серце* – м'яка група, хоч кінцеві приголосні основи тверді),

2) асиміляцією *ј* м'якими приголосними після занепаду *ь* (*піддашися, подружжя, узбіччя* – м'яка група, хоч кінцеві приголосні основи – шиплячі),

3) депалаталізація *р* після занепаду зредукованих в іменниках на *-р* (*вівчар, кухар, писар* – м'яка, *столяр, вир, ювіляр* – тверда, *школяр, бджоляр, скляр* – мішана, хоч усі кінцеві приголосні основи – твердий *р*).

Тема розподілу іменників на групи яскраво демонструє вплив фонетичних явищ на формування морфологічної парадигми. Ми і тепер перебуваємо в процесі морфологічних трансформацій, свідченням цього, наприклад, є численні винятки у поділі іменників на *-р* та *й* те, що окремі з них викликають відповідні сумніви щодо належності окремих із них до тої чи тої групи (Ігор, щур, маляр, маляр).

Щодо відмінкових закінчень іменників, то ми звертатимемо увагу лише на ті, які потребують історичного коментаря.

Іменники I відміни головно з основою на **-ā/-jā*, у своїй парадигмі дуже стійкі, вони фактично мало зазнали впливів інших основ, однак самі дуже активно впливали на формування словозміни в іменниках різних основах, пізніше – відмінах. На що слід учителеві звернути увагу:

1) у давальному та місцевому відмінках однини маємо послідовно відображену другу палаталізацію: *руці, нозі, мусі* та *на руці, на нозі, на мусі* [10 : 97];

2) у родовому відмінку множини первинне закінчення – нульове, однак у су-

часній мові маємо чимало паралельних форм (*бaб – бaбів, гyб – гyбів* – це результат впливу родового відмінка множини іменників *-ї-основи (сыновъ);

3) у родовому відмінку множини іменники з основою на *-ї, які уподібнилися до іменників з основою на *-ā/-jā (напр. мишъ – миша) мають закінчення -ей (*мишей*), яке походить з родового множини *-ї-основи (-ьи);

4) паралельні відмінкові закінчення в орудному відмінку множини в іменниках із основою на *-ā/-jā появилися під впливом орудного множини *-ї-основи (-ьми): *сльoзaми – слізьми, свинями – свиньми*.

Іменники II відміни. Через те, що в другій відміні об'єдналися іменники з багатьма основами (на *-ō /*-jō, *-ū, *-ī, *-n, *-s) чоловічого і середнього родів, парадигма в сучасній мові демонструє значні взаємовпливи цих основ і не лише тих, які ввійшли в другу відміну:

1) родовий відмінок однини іменників чоловічого роду до сьогодні має значні розбіжності щодо закінчень, однак ми можемо лише констатувати, що форми з флексією -а(-я) успадковані від іменників *-ō-основи, а закінчення -у(-ю) появилися під впливом *-ї-основи. Однак сучасна грамати́ка у визначенні правильно́ї форми послугується лише семантикою того чи того іменника (див. детальніше [16 : 112–118]);

2) у давальному відмінку однини чоловічого роду в сучасному іменнику маємо паралельні закінчення: -у(-ю) – від *-ō /*-jō-основ, а -ові/-еві – від *-ї-основи: *бaтькy/бaтькoві, синy/синoві*;

3) у місцевому відмінку однини чоловічого роду в сучасному іменнику маємо паралельні закінчення: -у(-ю) (< М. в. одн. від *-ї-основи), -ові/-еві (< від Д. в. одн. *-ї-основи), -і (< від М. в. одн. *-ō /*-jō-основ): *нa лyгy/нa лyзі, нa кoні/нa кoнeві, нa рoбітнику/нa рoбітникoві*;

4) у родовому відмінку множини іменники з основою *-ō /*-jō мали нульове закінчення, а іменники з основою *-ї мали – ів, тому сьогодні констатуємо паралельні флексії: *ніль/поліє*;

5) у родовому відмінку множини чоловічого і середнього родів закінчення -ей (*гoстей, кoней, очей/віч, плечей/пліч*) появилося внаслідок впливу родового множини *-ї-основи (-ьи);

6) в орудному відмінку множини чоловічого і середнього родів можуть бути паралельні закінчення -ами (< О. в. одн. від *-ā-основи), -ями (< О. в. одн. від *-jā-основи), -ми (< О. в. одн. від *-ї-основи): *чoбoтaми/чoбoтaми/чoбітьми, кoлінaми/кoліньми, кpилaми/кpильми*;

7) в орудному відмінку множини середнього роду є закінчення -има, яке сформувалося під впливом двоїми: *плечима, очима*;

8) у місцевому відмінку множини чоловічого і середнього родів спостерігаємо паралельні відмінкові закінчення -ах/-ях, які появилися внаслідок впливу М. в. мн. *-ā/*-jā-основ: *у чoбoтax/у чoбoтax*.

Іменники III відміни.

1) родовий відмінок однини іменників жіночого роду *-ї-основи за правилами сучасного правопису може мати паралельні закінчення -і/-и: *coвісті/coвісти, лoбoві/лoбови, coлі/coли*, однак учителям потрібно добре усвідомлювати, що закінчення -і в таких іменниках – результат русифікації українського правопису. Саме закінчення -и – є закономірним та історично обґрунтованим, адже первинна флексія -и закономірно трансформувалася в сучасне закінчення -и (див. детальніше [1 : 160–161]);

2) в орудному відмінку однини закінчення -ю, яке пов'язане з фонетичними процесами, про які учителів також варто пам'ятати, зокрема про подовження, яке спостерігаємо у формах орудного відмінка. Розуміння різниці між подвоєнням і подовження є принциповим. Учитель має глибинно знати причини появи подовження як фонетичного явища. А подовження є результатом асиміляції **й** м'якими приголосними. Після занепаду редукованих на **й**, який опинився безпосередньо після м'якого приголосного (л, н, д, т, з, с, ц, ж, ч, ш), поступово почали впливати ці приголосні, асимілюючи його. Це приклад прогресивної асиміляції. Наслідком цієї асиміляції було подовження приголосних в іменниках в орудному відмінку однини іменників III відміни (*сіллю, ніччю*) (див. детальніше [10 : 96–97]). Крім цього, якщо ж перед **й** були тверді приголосні (губні та **р**), то асиміляція **й** не відбувалася (любов'ю > любов'ю), відповідно маємо роздільну вимову, яка графічно позначається апострофом. Тому цю фонетичну тему у шкільній програмі можна поєднати і з уживанням апострофа, і з подовженням приголосних, яке не відбулося після занепаду редукованих, а також потрібно акцентувати увагу на цьому і на уроках морфології.

Іменники IV відміни.

1) родовий відмінок однини іменників IV відміни має варіантність: *імені/ім'я, племені/плем'я, тімені/тім'я*. Форми з компонентом -ен- – закономірний перехід із давніх форм іменників середнього роду на *-n, що ж до паралельної словоформи (*ім'я, плем'я, тім'я*), то це вплив іменників середнього роду з основою на *-jō;

2) у давальному відмінку однини, крім закономірних відмінкових закінчень іменників на *-n, маємо в сучасній мові паралельні форми: *імені/ім'ю, племені/плем'ю, тімені/тім'ю*, які є результатом впливу давального відмінка однини іменників *-jō-основи чоловічого і середнього родів (пор. *полю, коню*);

3) в орудному відмінку однини іменники на *-n теж мають паралельні форми: *іменем/ім'ям, племенем/плем'ям, тіменем/тім'ям*. Перші форми – закономірний перехід давніх, а паралельні – результат впливу іменників середнього роду з основою на *-jō (пор. *знанням, весіллям*);

4) місцевий відмінок однини іменники на *-n має варіантність: *в імені/в ім'ю, в племені/в плем'ю, по тімені/по тім'ю*. Перша форма – закономірний перехід, а друга, як уважає С. Самійленко, «виникла за аналогією до іменників типу зілля, життя» [15 : 157].

5) у називному відмінку множини маємо: закономірні *телята, імена*, але є винятки: *вим'я, сім'я, тім'я*, що є результатом впливу називного відмінка однини іменників *-jō-основи середнього родів (пор. *поля, моря*);

6) родовий відмінок множини: *гусят, імен, племен*, але: *вим'їв, сім'їв, тім'їв*. Винятки появились внаслідок впливу родового відмінка множини іменників *-jō-основи (сыновъ);

7) в орудному відмінку множини: *гусятами, іменами, племенами*, але: *вим'ями, сім'ями, тім'ями*. Відомо, що закінчення -ами в іменниках IV відміни засвоїлося з О. в. мн. від *-ā-основи, а флексія -ями – з О. в. мн. від *-jā-основи, однак в окремих випадках спротився суфікс -ен-;

8) у місцевому відмінку множини: *на гусятах, в іменах*, але є винятки: *на вим'ях, у сім'ях, на тім'ях*. Закінчення -ах/-ях в іменниках IV відміни засвоїлося з М. в. мн. від *-ā/*-jā-основ, однак в окремих випадках занепає суфікс -ен-.

Окремо слід писати про знахідний відмінок сучасних іменників. Історія становлення цих форм потребує спеціального дослідження. Однак учитель-словесник

повинен розуміти головний принцип, який прослідковується в діяхронії: велика кількість словоформ у знахідному відмінку збігається з називним, однак що ближче до нашого часу, то частіше в пам'ятках ми знаходимо паралельні закінчення, що відповідають формам родового відмінка. Це зумовлено категорією істоти/неістоти. Тому іменники-істоти в знахідному відмінку здебільшого будуть відповідати формам родового, а іменники-неістоти – формам називного відмінка.

Іменники, що мають тільки форму множини зазнали впливу різних основ іменників:

1) іменники в називному відмінку мають такі закінчення: **-и** (*люди, сани, сходи*) з Н. в. мн. **-ā*-основи (пор. *рыбы*) або **-ō* /**-jō*-основ чоловічого роду (пор. *брати, кони*); **-і/-ї** (*граблі, radoці, помії*) з Н. в. мн. **-jā*-основи (пор. *земль*); **-а/-я** (*вила, дрова, вінця*) з Н. в. мн. **-ō* /**-jō*-основ середнього роду (пор. *села, поля*);

2) іменники в родовому відмінку мають такі закінчення: **-ей** (*людей, дверей, саней*) появилось внаслідок впливу родового множини **-ī*-основи (*-ьи*) (пор. *гостьи*); **-ів** (*radoців, сходов, Чернівців*) – під впливом Р. в. мн. **-ŭ*-основи (пор. *сыновъ*); **-ну-льове** закінчення (*воріт, дров, лещат*) – з Р. в. мн. **-ā***-jā*-основи (пор. *рыбъ, земль*) або **-ō* /**-jō*-основ чоловічого чи середнього родів (пор. *братъ, конь, сель, поль*);

3) закінчення **-ам/-ям** в іменниках у давальному відмінку зазнали впливу твердого і м'якого взірця відмінювання Д. в. мн. **-ā***-jā*-основи (пор. *рыбамъ, землямъ*);

4) у знахідному відмінку, крім закінчень, які збігаються з називним (*вила, граблі, сани*), є флексія **-ей** (*дітей, гусей*), що появилась внаслідок впливу родового множини **-ī*-основи (*-ьи*) (пор. *гостьи*);

5) закінчення **-ами/-ями** в іменниках в орудному відмінку (*сходами, помями, граблями*) зазнали впливу твердого і м'якого взірця відмінювання О. в. мн. **-ā***-jā*-основи (пор. *рыбами, землями*); закінчення **-има** (*грішми/грошима, дверми/дверима*) – результат впливу форм двоїни;

6) закінчення **-ах/-ях** в іменниках у місцевому відмінку зазнали впливу твердого і м'якого взірця відмінювання М. в. мн. **-ā***-jā*-основи (пор. *рыбахъ, земляхъ*).

Рід іменників. Щодо історичного коментаря цієї теми, то вчителів-словеснику потрібно пам'ятати, в історії української мови, за свідченням пам'яток писемності, система граматичних значень роду сформувалася давно. Проте лінгвісти, окреслюючи давні, очевидно, ще праіндоєвропейські мовні стани, припускають, що категорія роду в минулому реалізувалася через двочленну опозицію форм – протиставлення не чоловічого – жіночого роду, а особистісного – речовинного, що нагадує протиставлення лексико-семантичної категорії назв істот – неістот, яке існує в сучасній мові. Речовинний рід започаткував середній рід, а з особистісного поступово розвинулося протиставлення чоловічого – жіночого роду.

Категорія роду поступово витісняє, а пізніше й руйнує типи відмінювання іменників за детермінативним принципом, фактично за допомогою цієї категорії сформувалися нові типи відмінювання – протосучасні відміни [11 : 55–56].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Майбутні вчителів-словесники зобов'язані пізнати взаємозв'язок мовних явищ, закономірності їх походження і розвитку, бо саме ці знання допоможуть дати учням докладне розуміння мови, виробити навички і вміння застосовувати ці знання на практиці. Студіювання історичної граматики в системі філологічної освіти має практичне, теоретичне і загальноосвітнє значення.

Вивчення історичної граматики української мови дає можливість майбутньому вчителю набути системності у знаннях, цілісно усвідомити ті праіндоєвропейські, загальнослов'янські і староукраїнські закони внутрішнього розвитку мови, що сформували граматичну систему сучасної української мови.

Виокремлено з Модельних навчальних програм та Програми «Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання 10-11 класи. Рівень стандарту» теми з морфології іменника, які вимагають від учителя-словесника діяхронного, поглибленого розуміння морфологічних явищ в системі іменника. Проведено історичні коментарі для опанування сучасної української літературної парадигми іменника в межах таких тем: Поділ іменників на відміни й групи. Відмінювання іменників I відміни. Відмінювання іменників II відміни. Особливості відмінювання іменників чоловічого роду в родовому відмінку. Букви -а (-я), -у (-ю) в закінченнях іменників чоловічого роду II відміни. Відмінювання іменників III – IV відмін. Іменники, що мають тільки форму множини. Рід іменників.

Кожну з тем прокоментовано, якщо парадигма змінювалася і потребувала історичного коментаря системи іменника. Наголошено на тому, що відмінювання іменника залежало від детермінативів, однак із часом різні за детермінативною належністю іменники опинилися в рамках однієї відміни, що спостерігаємо в сучасній українській мові. Поступово це сприяло спрощенню складної парадигми іменника за типами основ і її уніфікації та перерозподіл іменника на чотири відміни, в основі якого лежить його належність до відповідного роду та його закінчення. Саме ці граматичні характеристики є головними визначниками відміни сучасного іменника, на це і опираються в підручниках закладів загальної середньої освіти.

Поділ іменників на групи вплинули фонетичні процеси, зокрема депалаталізація шиплячих *ж, ч, ш*, яка спричинилася до сплутування парадигми твердої і м'якої груп, тому й появилася мішана група. Тема розподілу іменників на групи яскраво демонструє вплив фонетичних явищ на формування морфологічної парадигми. Учителю має чітко усвідомлювати причини появи винятків, які пов'язані з: втратою здатності голосного *е* пом'якшувати попередні приголосні, асиміляцією *й* м'якими приголосними після занепаду *ь*, депалаталізацією *р* після занепаду зредукованих в іменниках на -р.

Ми і тепер перебуваємо в процесі морфологічних трансформацій, свідченням цього є численні винятки у поділі іменників на -р та й те, що окремі з них викликають відповідні сумніви щодо належності окремих із них до тої чи тої групи.

Щодо перспективи подальших розвідок, то варто було б продовжити низку статей, у яких доцільно проаналізувати усі іменні частини мови та дієслово. Це сприяло б більш усвідомленому розумінню морфологічної системи сучасної української мови, а вчителю допомогло б у підготовці навчального матеріалу у закладах загальної середньої освіти.

Список використаної літератури

1. Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літ. ф-тів пед. ін-тів / Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Тараненко І. Й. Київ : Радянська школа, 1962. 511 с.
2. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти. 2023. Режим доступу : <https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/movno-literaturna-osvitnia-haluz/ukrains-ka-mova/>

3. Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П. Історична граматики української мови: програма педагогічних інститутів. Київ : Вища школа, 1977. 19 с.
4. Жовтобрюх М. А., Грищенко А. П. Історична граматики української мови для студентів спеціальності 2102 «Українська мова і література». Київ : Міжвузівське поліграфічне підприємство, 1984. 16 с.
5. Модельна навчальна програма «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти / Заболотний О. В., Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д. Режим доступу : <https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/movno-literaturna-osvitnia-haluz/ukrains-ka-mova/>
6. Історія української мови. Морфологія. Київ : Наукова думка, 1978. 540 с.
7. Колоїз Ж. В. Роль «Історичної граматики української мови» в підготовці вчителя-словесника. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2010. Вип. 5. С. 239–250.
8. Крижанівська О. І. Бути чи не бути історичним мовним дисциплінам у навчальних планах підготовки вчителів-україністів. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки*. 2023. Вип. 207. С. 141–147.
9. Крижанівська О. І. Формування лінгвістичного мислення на заняттях з історії української мови. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки*. 2000. Вип. 22. С. 19–23.
10. Купчинська З. Історична фонетика на допомогу вчителів-філологів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія*. 2024. Вип. 2 (52). С. 94–100.
11. Купчинська З., Пілецький В. Історична граматики української мови : навч. посіб. для студ. філол. ф-тів. Львів, 2024. 177 с.
12. Купчинська З. Про деякі історично-фонетичні зміни в системі української топонімії. *До джерел* : зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ–Львів, 2004. Т. 1. С. 302–313.
13. Медведєв Ф. П., Слинько І. І. Програма з історичної граматики української мови. Київ : УМК ВО, 1990. 16 с.
14. Програма «Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання 10–11 класи. Рівень стандарту». Режим доступу : <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>
15. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. І. Київ : Радянська школа, 1964. 236 с.
16. Український правопис. Київ : Наукова думка, 2019. 392 с.

References

1. Istorychna hramatyka ukrainskoi movy: pidruch. dlia stud. movno-lit. f-tiv ped. in-tiv / Bezpalko O. P., Boichuk M. K., Zhovtobriukh M. A., Taranenko I. Y. Kyiv : Radianska shkola, 1962. 511 s.
2. Holub N. B., Horoshkina O. M. Modelna navchalna prohrama «Ukrainska mova. 5–6 klasy» dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity. 2023. URL : <https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/movno-literaturna-osvitnia-haluz/ukrains-ka-mova/>
3. Zhovtobriukh M. A., Samiilenko S. P. Istorychna hramatyka ukrainskoi movy: prohrama pedahohichnykh instytutiv. Kyiv : Vyshcha shkola, 1977. 19 s.
4. Zhovtobriukh M. A., Hryshchenko A. P. Istorychna hramatyka ukrainskoi movy dlia studentiv spetsialnosti 2102 «Ukrainska mova i literatura». Kyiv : Mizhvuzivske polihrafichne pidpriemstvo, 1984. 16 s.
5. Modelna navchalna prohrama «Ukrainska mova. 7–9 klasy» dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity / Zabolotnyi O. V., Zabolotnyi V. V., Lavrynychuk V. P., Plivachuk K. V., Popova T. D. Rezhym dostupu : <https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/movno-literaturna-osvitnia-haluz/ukrains-ka-mova/>

6. Istoriiia ukrainskoi movy. Morfolohiia. Kyiv : Naukova dumka, 1978. 540 s.
7. Koloiz Zh. V. Rol «Istorychnoi hramatyky ukrainskoi movy» v pidhotovtsi vchytelia-slovesnyka. *Filolohichni studii : Naukovyi visnyk Kryvorizkoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*. 2010. Vyp. 5. S. 239–250.
8. Kryzhanivska O. I. Buty chy ne buty istorychnym movnym dystsyplinam u navchalnykh planakh pidhotovky vchyteliv-ukrainistiv. *Naukovi zapysky. Seriiia : Filolohichni nauky*. 2023. Vyp. 207. S. 141–147.
9. Kryzhanivska O. I. Formuvannia linhvistychnoho myslennia na zaniattiakh z istorii ukrainskoi movy. *Naukovi zapysky. Seriiia : Filolohichni nauky*. 2000. Vyp. 22. S. 19–23.
10. Kupchynska Z. Istorychna fonetyka na dopomohu vchytelevi-filolohu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia : Filolohiia*. 2024. Vyp. 2 (52). S. 94–100.
11. Kupchynska Z., Piletskyi V. Istorychna hramatyka ukrainskoi movy : navch. posib. dlia stud. filol. f-tiv. Lviv, 2024. 177 s.
12. Kupchynska Z. Pro deiaki istorychno-fonetychni zminy v systemi ukrainskoi toponimii. *Do dzherel : zb. nauk. pr. na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia*. Kyiv–Lviv, 2004. T. 1. S. 302–313.
13. Medvediev F. P., Slynko I. I. Prohrama z istorychnoi hramatyky ukrainskoi movy. Kyiv : UMK VO, 1990. 16 s.
14. Prohrama «Ukrainska mova dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv z ukrainskoiu movoiu navchannia 10–11 klasy. Riven standartu». Rezhym dostupu : <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>
15. Samiilenko S. P. Narysy z istorychnoi morfolohii ukrainskoi movy. Chast. I. Kyiv : Radianska shkola, 1964. 236 s.
16. Ukrainskyi pravopys. Kyiv : Naukova dumka, 2019. 392 s.

HISTORICAL MORPHOLOGY TO HELP THE TEACHER OF PHILOLOGY: NOUN

Zoriana Kupchynska

*Ivan Franko National University of Lviv
Professor Ivan Kovalyk Ukrainian-language department
1 Universitetska Str., room 234, 79001, Lviv, Ukraine
phone: 032 239 47 17
e-mail: kupchynska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0000-0345>*

The article deals with the role of historical morphology in the training of philology teachers. It is impossible to train a highly qualified teacher of philology without a course in historical grammar. For a teacher-philologist, studying this course in the system of philological training has not only practical, but also theoretical and general educational significance. The relevance of this study is precisely this. The purpose of the article is to analyse the historical morphological processes represented in the modern Ukrainian language and studied in general secondary education institutions, as well as to form professionally oriented skills in students as future specialists. To achieve this goal, the following tasks have been identified: 1) to single out from the modern Ukrainian language curricula those topics in morphology that require a diachronic, in-depth understanding of morphological phenomena or their consequences from the teacher of language; 2) to analyse those problematic ('obscured') issues that the teacher should actualise in preparation for the relevant lessons on morphology; 3) to make historical comments for mastering the modern Ukrainian literary morphological system, in particular the following topics: Division of nouns into cases and groups. Declension of nouns of the first declension. Declension of nouns of the second declension. Peculiarities of declension of masculine nouns in the genitive case. The letters -a (-ya), -u (-yu) in the endings of masculine nouns of the second declension. Declension of nouns of the third and fourth declensions. Nouns that have only plural forms. The gender of nouns. As a result of the research, the problem of training future language teachers who are obliged to learn the interconnection

of linguistic phenomena, the laws of their origin and development has become more relevant. The study of the historical grammar of the Ukrainian language enables the future teacher to acquire systematic knowledge, to comprehend in a holistic manner those pre-Indo-European, pan-Slavic and Old Ukrainian laws of internal language development that have formed the morphological system of the modern Ukrainian language. The article presents recommendations for the interpretation of historical morphological processes and phenomena of the Ukrainian language in accordance with modern curricula.

Key words: historical morphology, noun, morphological processes, teacher-philologist, system of the modern Ukrainian language, model curriculum, programme material.

Стаття надійшла до редакції 02.01.2025

доопрацьована 05.01.2025

прийнята до друку 09.01.2025